

sun, Ankara 2000; Rıza Karagöz, *Canikli Ali Paşa*, Ankara 2003, tür.yer.; Canay Şahin, *The Rise and Fall of an Ayân Family in the Eighteenth Century Anatolia: The Caniklîzâdes (1737-1808)* (doktora tezi, 2003), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri* (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 111, 178; Yılmaz Can, *Samsun Yöresinde Bulunan Ahşap Camiler*, İstanbul 2004; *Geçmişten Geleceğe Samsun: 1. Kitap* (haz. Cevdet Yılmaz), Samsun 2006; Mehmet Okur, *Millî Mücadele'de Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Ankara 2006, s. 88-112, 136-139, 285-298, 323-344, 362-366; *Geçmişten Geleceğe Samsun: 2. Kitap* (haz. Cevdet Yılmaz), Samsun 2007, tür.yer.; M. Sami Bayraktar, "Samsun'da Osmanlı Dönemine Ait Bir Grup Ticari Yapı", *Karadeniz Tarihî Sempozyumu: 25-26 Mayıs 2005* (haz. Kenan İnan v.dğr.), Trabzon 2007, I, 515-540; M. Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupalı Bir Kent: Samsun", a.e., s. 541-569; A. A. M. Bryer, "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions", *Neo-Helenika*, I, Austin 1970, s. 30-54; a.mlf., "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, XXIX, Washington 1975, s. 115-151; Ercüment Kuran, "Cumhuriyet Döneminde Samsun'un Ekonomik Sosyal ve Kültürel Gelişmesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 7, Samsun 1992, s. 121-125; Hamza Uzuneminoğlu, "Şehirlerin Alan Bakımından Gelişmesi ve Samsun Örneği", a.e., sy. 8 (1993), s. 273-289; *Kâmûsü'l-lâma*, III, 1762-1763; IV, 2931-2932; Besim Darkot, "Samsun", *İA*, X, 172-178.

MEHMET ÖZ

SAN'A

(صنعاء)

Yemen Cumhuriyeti'nin başşehri.

Arap yarımadasının en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Kızıldeniz'den 170 km. içeride ve 2200 m. yükseklikte kurulan şehrin adı muhtemelen Sebe dilinde "iyi korunmuş" anlamına gelmekte, etrafının Serât, Nukum, Ayban gibi dağlarla ve Nahdeyn tepeleriyle çevrilmiş olması da bu tanımlamayı doğrulamaktadır. İslâm kaynaklarında eski adının Ezâl olduğu söylenir ve kuruluşu Hz. Nûh'un oğlu Sâm'a dayandırılır. Şehir Dimaşk yakınlarında aynı adı taşıyan köyle (San'âu's-Şâm) karışması ve özellikle San'ânî nisbesiyle bilinen kişilerin ayırt edilmesi söz konusu olduğunda San'âu'l-Yemen şeklinde de kullanılır (Sem'ânî, VIII, 92; Yâkût, III, 426, 430).

Yemen'de kurulan Sebe, Himyerî ve diğer devletlerin başlıca şehirlerinden biri ve en önemli ticaret merkezi olan San'a, Çin ve Hindistan'dan gemilerle Aden'e getirilen malların kara yoluyla yarımada'nın kuzeyine ve oradan Avrupa'ya taşınmasında önemli rol oynamaktaydı. Şehir, Yahudiliği benimseyen Himyerî hükümdarı Zünvâs'ın hristiyanlara acımasız işkenceler

yapması üzerine yardıma gelen Habeş ordusu tarafından ele geçirildi (525) ve elli yıl kadar süren Habeş hâkimiyeti döneminde Yemen valileri burada oturdu. Bu istilâ sırasında milâttan önce I. yüzyılın son çeyreğinde yapıldığı tahmin edilen, Arap şiirinin önemli motiflerinden Gumdân müstahkem sarayı Habeşler tarafından tahrip edildi. Valilerden Ebrehe büyük bir kilise (kalıs, kulles) yaptırarak San'a'yı yarımada'nın dinî merkezi haline getirmeye çalıştı; bu amaçla Mekke üzerine yürüyüp Kâbe'yi yıkmak istedi fakat başaramadı (bk. EBREHE). Himyerîler'den Seyf b. Züyezen, Kısra Enûşirvân'ın (531-579) Vehriz kumandasında gönderdiği ordunun desteğiyle Habeş hâkimiyetine 570'te son verdiyse de bir süre sonra öldürüldü (575 [?]). Bunun üzerine kısra tarafından ikinci defa Yemen'e gönderilen Vehriz, Seyf b. Züyezen'in oğlu Ma'dikerib'i vasal hükümdar ilân etti ve kendisi de Sâsânî valisi sıfatıyla San'a'ya yerleşti.

Elli yıl kadar Yemen'de kalan Sâsânîler'in son valisi Bâzân, Medine'ye gönderdiği iki elçisinin Hz. Peygamber'den getirdiği mesaj doğrultusunda İslâm'ı kabul etti ve o sırada Kısra II. Hüsrev Pervîz'in de öldürülmüş olması üzerine Yemen'in ilk müslüman valisi oldu; konağının bahçesine de bugün Câmiu'l-kebir adıyla bilinen cami-

Osmanlı Devleti'nin Yemen valisi Mustafa Âsım Paşa'ya sunulan 1291 (1874) tarihli San'a şehri haritasının Yemen Arap Cumhuriyeti Vezâretü'l-İşğâlî'l-Âmme (Belediyeler Bakanlığı) tarafından 1968 yılında yapılan tıpkıbasımı

اجاد علوت شاد جاسم شهابه سلطان سليمان خان ابيهم خان حفترى
جانبه منه مطهر ابيهم شهابه بعت بولطه اوله نامهم ههوهوهوه
مقدون جلاطاع حورق منفسى يمه تاجده كورطه تينا بروجيه
نقل ونشر

هذه سنان الشريف السامى وخطاب المصطفى الخاقى العالى البكرى السقى
الهامى المطهر الشريف الحسنى شيخ الشجرة الزكية وطار الصفاة العلوية نسلا الدولة
الاشيعة الشريف المطهر ابيهم شهابه بعت بولطه اوله نامهم ههوهوهوه
للازال يقسمه سامطه الشريف اهدوه لينا وقياحه بقله وقابله بمحضات سلطانا وانقاد
الى ضابا ومقتضى ذلك انه حصل شركا انا ام دائر العالم على صاحبه ومطابقة ولما برزت
اوامرنا الشريف سامطه مطيعه روزرنا الاعظم سليمان انا تقوده له برسته نقضى البلاد
الهدية لفتح تحت الولاية السنية احياء لاله الجراد وقطع وبالفساد والعدا واستبرك
كلهم وصاروا اسودا ودفع ماقدراه وكان امره قدرا مقدورا رجع وزيرنا الشاربه
فوقه طائفة اللوده تمليق بلاد رديه مه المصلحة الجانيه وحسن نظم غاية المصحة بالوليد

Kanûnî
Sultan
Süleyman
tarafından
Yemen
Hâşimî
seyyidlerinden
Mutahhar
b. Şerefeddin'e
gönderilen
23 Ekim 1550
tarihli
Arapça
nâme-i hümayunun
baş kısmı
(BA, Yıldız
Esas Evrak,
nr. 94/2)

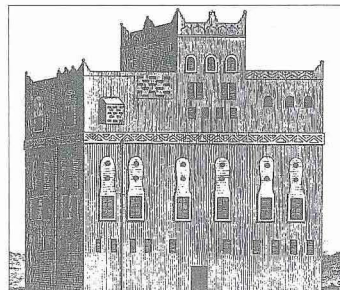
nin bulunduğu yerde bir mescid yaptırdı. Bâzân'ın ölümünden (10/632) sonra Resûl-i Ekrem yerine oğlu Şehr b. Bâzân'ı görevlendirdi. Ancak peygamberlik iddiasıyla ayaklanan Esved el-Ansî onu öldürerek yönetimi ele geçirdi. Resûlullah, Yemen'deki Sâsânî hâkimiyeti döneminde İranlılar'ın yerli kadınlarla evlenmeleri sonucunda ortaya çıkan ve Ebnâ denilen sosyal zümreye mensup sahâbîlerden Vebir b. Yuhannis ile Firûz ed-Deylemî'yi Yemenli liderlere göndererek Esved el-Ansî'yi ortadan kaldırttı (11/632). Hemen ardından Kays b. Mekşûh el-Murâdî'nin başlattığı isyanı da Hz. Ebû Bekir'in San'a'ya vali tayin ettiği Firûz ed-Deylemî bastırdı. 233'te (847) Mütevekkil-Alellah'ın San'a valisi Himyer b. Hâris, bölgede bir süredir Abbâsîler'e karşı mücadele veren Ya'fur (Yu'fir) b. Abdurrahman el-Himyerî'nin karşısında yenilince San'a'da 387 (997) yılına kadar sürecek olan Ya'furî hâkimiyeti başladı. 288'de (901) Yemen Zeydîleri'nin kurucusu Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, 293'te (906) Karmatîler'den Ali b. Fazl, San'a'yı bir süre işgal etti ve şehir bu süreçte birkaç defa el değiştirdi. Son Ya'furî emîri Abdullah b. Kahtân (955-997) hutbeleri Fâtımî halifesi adına okutmaya başladı. 439'da (1047) bölgedeki Fâtımî davetinin etkisinde kalan Ali b. Muhammed es-Suleyhî, San'a'da Suleyhîler hânedanını kurdu; şehir 481 (1088) yılında yönetim merkezinin Zûcible'ye taşınmasına kadar başşehir olarak kaldı. Suleyhî Emîri Sebe b. Ahmed'in

ölümünden sonra Hâtîm b. Gaşîm el-Mugallîsî, San'a ve civarını ele geçirip kendini sultan ilân ederek Hemdânîler hânedanını kurdu (492/1098). Son Hemdânî sultanı Ali b. Hâtîm döneminde Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kardeşi Turan Şah, San'a'ya girerek Hemdânî saltanatına son verdi (570/1174). Şehir 595 (1198) ve 611 (1214) yıllarında bir süre Zeydî imamlarından Abdullah b. Hamza el-Mansûr-Billâh'ın eline geçti. Yemen Eyyûbîleri'nin son hükümdarı el-Melikü'l-Mes'ûd Selâhaddin Yûsuf'un Mekke'ye vali tayin ettiği Nûreddin Ömer b. Ali er-Resûlî'nin onun ölümünden sonra Tihâme, San'a ve Taiz'i idaresi altına alması (626/1229) ve birkaç yıl sonra bağımsızlığını ilân etmesiyle (632/1235) Resûlî hâkimiyeti başladı. San'a, Resûlîler (1229-1454) ve halefleri Tâhirîler (1454-1517) döneminde birçok defa Zeydîler'le el değişti.

Osmanlı hâkimiyeti öncesi kısa bir süre Memlûkler'e bağlı Mekke şerifi II. Bere-

kât'ın yönetiminde kalan San'a tekrar Zeydî imamı Mütevekkil-Alellah Yahyâ Şerefeddin'in eline geçti (922/1516); Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı almasıyla da Osmanlı hâkimiyetine girmiş sayıldı (1517). Ancak şehrin fiilen Osmanlı topraklarına katılması, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Yemen Valisi Ferhad Paşa'ya bağlı kumandanlardan Özdemir Paşa tarafından gerçekleştirildi (953/1546). San'a, Osmanlı Devleti'nin Yemen hâkimiyeti süresince Yemen vilâyetinin merkez sancağı oldu. Ancak 973'te (1565) Yemen, San'a ve Yemen adlarıyla iki beylerbeyliğe ayrıldı. İki yıl sonra bölgede isyanlar çıktı ve İmam Mutahhar, San'a'yı ele geçirdi. Koca Sinan Paşa'nın Yemen Seferi sırasında 977'de (1569) yeniden Osmanlı yönetimine girdi (TSMA, Emanet Hazinesi, nr. 8931; BA, YEE, 94/2). Birinci dönem Osmanlı hâkimiyeti, 1038'de (1629) Haydar Paşa'nın İmam Muhammed b. Kâsım el-Müeyyed-Billâh'a yenilmesiyle kesintiye uğradı; XIX. yüzyılın ortalarına kadar San'a'yı ve Kuzey Yemen'i Zeydî imamları kontrol ettiler. Yemen Valisi Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın 1872'de San'a'ya girmesiyle Osmanlı Devleti'nin ikinci dönem hâkimiyeti başladı ve 1918 yılına kadar sürdü. Kısa aralıklar hariç 300 yıldan fazla bir süre Osmanlılar'a bağlı kalan San'a, 1962'de Zeydî imamlarının hâkimiyetini sona erdiren Yemen Cumhuriyeti'nin, bu devletin ikiye ayrılmasından sonra Yemen Arap Cumhuriyeti'nin ve tekrar birleşmesinden (1990) sonra da yeni kurulan Yemen Cumhuriyeti'nin başşehri oldu.

XIX. yüzyılın ortalarında surlarla çevrili olan San'a'da 5000 hâne nüfus (20.000 civarı), elli cami, on hamam, büyük bir çarşı, çok katlı kâğır kule-evler (DîA, XI, 508-509), hanlar, bir askerî hastahane ve sur dışında kışlalar bulunuyor, aynı zamanda şehir özellikle ticaretin yanında ipek ve pamuk dokuma tezgâhları ile önemli bir sanayi merkezi sayılıyordu; demiryoluyla da komşu şehirlere bağlanmıştı (BA, A. DVN.MKL, 58/60). Günümüzde şehrin sur içindeki kısmı birbirinden farklı iki büyük semt halindedir. Doğuda karmaşık yapılı

Carsten
Niebuhr'un
1763 yılında
çizdiği
bir San'a evi
ve günümüzdeki
eski San'a tarihî
evlerinden
bir görünüş

Arap şehri, batıda bahçeler içinde gevşek dokulu Türk şehri görünümünü hâkimdir. Yahudi mahalleleri de Osmanlı memurları için kurulan batı bölümündedir. Hemen bütün Arap şehirlerinde olduğu gibi San'a'nın doğu kesiminde de günlük yaşam ve ticarî etkinlikler Câmiu'l-kebir çevresinde gelişmiştir. 2004 yılı sayımında nüfusu 1.747.627 olan şehirde açılan üniversite ve diğer modern kuruluşlar nüfusun hızlı artışına sebep olmaktadır. San'a doğumlu veya bir süre burada yaşamış olup San'ânî nisbesiyle bilinen birçok kişi vardır (Sem'ânî, VIII, 92; Yâkût, III, 428).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.DVN.NMH, dosya, nr. 5/9; BA, İ.DH, nr. 16424, 19119, 32566, 45277, 45341, 45350, 45397, 50087, 50186; Hemdânî, *Şifâtü Cezîretü'l-'Arab* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva' el-Hivâlî), Beyrut 1394/1974, s. 80-81; Ahmed b. Abdullah er-Râzî, *Târîhu medineti San'a'* (nşr. Hüseyin b. Abdullah el-Ömerî), San'a 1401/1981; Sem'ânî, *el-Ensâb*, VIII, 91-96; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 425-431; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'fâr*, s. 359-360; Nehrevâlî, *el-Berku'l-Yemânî fi'l-fethi'l-'Os-mânî* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1387/1967, tür.yer.; Ahmed Râşid, *Târîh-i Yemen ve San'a*, İstanbul 1291, II, 85-120, 147, 292; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Copenhagen 1774, I, 394-430; Hasan Süleyman Mahmûd, *Târîhu'l-Yemeni's-siyâsi fi'l-'aşrî'l-İslâmî*, Bağdad 1969, tür.yer.; İhsan Süreyya Sırma, *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları*, İstanbul 1980, s. 58, 62-66; Hulûsi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn İçin Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti: 1517-1571*, İstanbul 1982, s. 55-57, 75, 79, 101; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara 1982, s. 66, 69-75; R. B. Serjeant – R. Lewcock, *San'a: An Arabian Islamic City*, London 1983, s. 310-390; Muhammed b. Ahmed el-Hacerî, *Mecmû'u büldânî'l-Yemen ve kabâ'ilihâ* (nşr. İsmâil b. Ali el-Ekva'), San'a 1404/1984, III-IV, 483-547; R. Lewcock, *The Old Walled City of San'a*, Paris 1986, tür.yer.; Abd al-Muhsin Mad'âj M. al-Mad'âj, *The Yemen in Early Islam 9-233/630-847: A Political History*, London 1988; İsmâil el-Ekva', "Lemha târîhiyye 'an San'a", *İktîl*, I/5, San'a 1981, s. 9-13; Abbas Fâzil es-Sa'dî, "Neş'etü medineti San'a' ve tetavvürühâ", *Meccelletü'l-buhûs ve'd-dirâsâtî'l-'Arabîyye*, XIII-XIV, Kahire 1987, s. 245-267; R. Strothmann – [N. Çağatay], "San'a", *İA*, X, 179-183; O. Löfgren, "Ghumdan", *EI²* (İng.), II, 1096; G. R. Smith, "San'a", *a.e.*, IX, 1-3; Nur Akın, "Ev", *DİA*, XI, 508-509.

MUSTAFA L. BİLGE

SANÂİ'

(bk. EBDÂN).

SAN'ÂNÎ,

Abdürrezzâk b. Hemmâm

(bk. ABDÜRREZZÂK es-SAN'ÂNÎ).

SAN'ÂNÎ, Emîr

(bk. EMÎR es-SAN'ÂNÎ).

SANAT

(الصنعة)

Arapça'da *san'* (sun') "yapmak, etmek", *sana'* "işinde mahir olmak", *san'at* ise "yapılan iş, meslek" anlamına gelir. Terim olarak sanat "maddî veya zihnî bir iş ve çabada izlenen düzenli ve özel yol, yöntem" diye tarif edilmiştir. Yine Arapça *fen* kelimesi "bir işte maharet kazanmak, süslemek" mânasında masdar; "bir meslek veya sanatla ilgili özel kuralların bütünü, ilmi nazariyeleri el yatkınlığı ve öğrenimle elde edilen vasıtalarla uygulama, akla ve kalbe en yüksek güzellik tadını verecek şekilde bir duygu ve düşünceyi ifade çabası" anlamlarında isim olarak kullanılmıştır. Arapça'da sanat ve fen kelimelerinin anlamları arasındaki bu benzerlik Türkçeye de geçmiş, *es-sanâiu'l-cemîle* ve daha çok *el-fünûnü'l-cemîle* diye ifade edilen güzel sanatlar Osmanlı Türkçesi'nde *sanâyi-i nefise*, *fünûn-i nefise* gibi terkiplerle karışılmıştır. Batı dillerindeki *art* kelimesinin aslı Latince "düzenlemek" anlamındaki *arstr*. Literatürde sanat için yapılan birçok tanımdan bazıları şunlardır: İnsanın el becerisiyle yaptığı şeyler; gözlem, çalışma veya uygulama yoluyla elde edilen üstün nitelikli öğrenme yeteneği; bir işi belli bir estetik duyguyu yansıtacak biçimde gerçekleştirme tarzı; bir etkinliğin gerçekleştirilmesi veya belli bir işin yapılmasıyla ilgili yöntem, bilgi ve kuralların toplamı.

İslâm sanatı bütün tezahür şekillerinde İslâm'ın varlık ve hayatı algılayış ve anlamlandırış biçimini yansıtır. Diğer bir ifadeyle İslâm sanat eserleri onları ortaya koyanların inanç ve hayat tarzlarının en somut göstergesidir. Bu sanat İspanya'dan Endonezya'ya, Orta Asya'dan Büyük Sahrâ'nın güney uçlarına kadar birbirinden çok uzak ülkeleri birleştiren bir kültürün ve medeniyetin ifadesidir. Başta mimari eserler olmak üzere hat, müzik ve tezhipten giyim kuşamla ilgili olanlarına kadar bütün sanat eserleri bu geniş alanda bir geleneğin inanç ve hassasiyetini, sosyal ve ekonomik yapısını, politik motivasyonunu ve görsel duyarlılığını göz kamaştırıcı bir şekilde dışa vurur. İslâm sanatı İslâm mâneviyatı ve dünya görüşünün biçimler alanındaki bir açılımdır. İslâm sanat eserleri

dönemden döneme ve bölgeden bölgeye çeşitlilik gösterse de bunların gerek mânevî amaçlarındaki birlik gerekse sergiledikleri estetik zevk ve anlayıştaki tutarlılık İslâm'ın güç ve soluğunun açık bir kanıtıdır. Kelâm konularından ticarî hayata, savaştan özel zevk ve beğenilere kadar İslâm'ın hayat ve var oluşla ilgili kendine has duyusu, duruş, seziş, kavrayış ve yorumu bu eserlerde çok canlı bir estetik ifadeye kavuşur (Seyyid Hüseyin Nasr, s. 7). Bu sanat anlayışında estetik zevk ahlâkî değerden bağımsız olmadığı gibi sanatla onun fonksiyonel yönü olan zanaat birbirinden ayrı düşünülmez ve bunlar sonunda hikmetle birleşir.

İslâm sanatının başlangıçtan beri değişmeyen temel niteliği özgün üslûbu, motif zenginliği ve kendine has mimari sistemiyle aynı inanç ve zihniyet dünyasının estetik bir yansıması olmasıdır. Söz konusu nitelik medeniyet tarihi bakımından hemen göze çarpacak şekilde belirgindir ve bu bakış açısından İslâm sanatı, Bizans'tan Rönesans'a birbirinden oldukça farklı aşamalardan geçmiş hristiyan sanatından ayrılmaktadır. Müslüman sanatçı, bir Rönesans ressamı gibi eski üslûptan kopmayı ifade eden köklü bir yenilik arayışı içinde olmaktan ziyade kendinden önceki üslûbu birtakım ince çeşitlemeler ve uyarlamalarla yenileyerek ihyâ etmek istemiştir. Onun bağlı bulunduğu geleneği yenileyerek geleceğe taşıma kaygısı, İslâm sanatındaki tarihsel sürekliliğin zihniyet dünyasıyla ilgili sebeplerinden biridir. Fakat bu durum İslâm sanatının tarih boyunca aynı kaldığı, hiçbir değişme ve gelişme göstermediği anlamına gelmez. Kültürel coğrafya ve tarihsel şartlarla alâkalı belirli hususların İslâm sanat geleneğini özünden koparmayan birtakım farklılaşmalara sebep olduğu da aşîkârdır. Nitekim hicretten sonra henüz yirmi yıl bile geçmeden Suriye ve Mısır'ın Bizans, Irak ve İran'ın Sâsânî egemenliğinden çıkarak dârülslâma dahil olması, müslüman sanatçıların bu iki büyük medeniyet havzasına ait teknik birikimlerden rahatça yararlanmasını mümkün kılmıştır. Ancak bu türden dış birikimlerin İslâm dininin doğduğu kültürel coğrafyaya has tecrübe dünyasının yanı sıra İslâm'ın özellikle Kur'an yazısında kendini özgün biçimleriyle gösteren stil anlayışıyla dengelendiği ve sonuçta İslâm inançlarıyla uyumlu bir sanat geleneğinin oluştuğu da açıktır. Bilhassa yönetim merkezinin dört halife döneminde saf nebevî inancın yaşandığı Medine'den, önce Emevîler'ce Şam'a (Dimaşk), sonra da Abbâsîler'ce